

Tõe võimutsemine ehk vaimu varjatud saladus²

Andreas Ventsel

Michel Foucault. „Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust”. Koostaja: Marek Tamm. Tõlkijad: Marri Amon, Hasso Krull, Mirjam Lepikult, Triin Pakk, Katre Talviste, Marek Tamm, Märt Väljataga. Tallinn: Varrak, 2011.

Läbi ajaloo on Eesti kultuurilist identiteeti, vähemasti siinkirjutaja arvates, kujundanud muude seas üks tunnusjoon, mida võiks kirjeldada (võõr)võimu varjamatu kohalolekuna. Geograafiline asend, eestlaste väike arvukus võrreldes naabritega, eripargelised maailma ajaloo keerdkäigud jm tegurid on selle kujunemisele tublisti kaasa aidanud. Lühidalt võiks seesugust võimu võimutsemist kirjeldada Foucault’st lähtuvalt järgnevalt: „ta (võim) ei varja ega maskeeri midagi, ta näitab ennast pisimate detailideni ulatuva türanniana ja oma eksistentsi „õigustab” kõlbelises raamistikus: tema toores türannia ilmneb seeläbi kui Headuse ülemvõim Kurjuse üle” (Foucault 2011: 176). Eestlase vaenlasekuju on ajaloo jooksul (erinevaid vallutajaid ja okupatsioone ei jõua ajalooõpikutest üles lugedagi) olnud n-ö paljas ja nähtav (võõras rahvas, usk, ideoloogia), funktsioneerides allutatute suhtes ennekõike füüsilise ja vägivaldse represserimisena.

Olenevalt kultuurilisest kontekstist on niisugusele võimu türanniale püütud siinmail vastu seada erinevaid diskursusi. Meenutame kas või Jakob Hurda maksiimi väiksest rahvast, kes peab vaimult suureks saama. See tõi 19. sajandi keskpaigas esimesel ärkamiseajal eestluse ideoloogilistesse enesekirjeldustesse opositsiooni võimu ja vaimu vahel, kusjuures viimane liige siin paarikus on tavapäraselt mõistetud kui positiivne ja tõediskursust tootev. Kuid kas see tavaarusaamale ilmnev vaimu neutraalne ja võimule vastanduv käsitlus on ikka nii süütu, kui seda tahetakse näha? Laias laastus just seda küsib Michel Foucault eesti keelde tõlgitud artiklikogumikus „Teadmine, võim, subjekt”. Raamat koondab Foucault’ erinevatest loomeperioodidest pärit artikleid, intervjuusid, dialooge ja vestlusi, mis kõik keskenduvad nende kolme pealkirjas antud mõiste ümber. Keskse kohal on arusaam, et ei teadmine, võim ega subjekt ega nende erinevad ilmingud pole midagi üksteisest eraldiseisvat, vaid eksisteerivad sotsiaalses koos üksteisega läbipõimunult. Pole olemas teadmist ilma subjekti ja selle-

² Artikli valmimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimusuhte ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.

poolse võimusuhteta ega subjekti ilma teadmiseta, mis samuti kehtestab teatavad võimusuhted ühiskondlikus läbikäimises. Selles raamistikus saab Foucault' jaoks eriti oluliseks küsimus tõe olemuse järele, kuna just tõe ümber koondub subjekti, võimu ja teadmise probleemistik (Tamm 2011: 394). Ei saa olla mingit võimuteostamist üksnes karistuspraktikate kaudu ja ilma igasuguste tõediskursuste taotlusteta. Ja teisalt, võim ei ütle ainult „ei”, vaid produtseerib asju, tekitab naudinguid, loob teadmist, toodab diskursusi (Foucault 1980: 30). Võimu toimumismehhanismid ei toetu enamasti mitte õigusele, seadusele ja karistamisähvardusele, vaid tehnikale, normaalsust väljendavatele ideaalidele ja mitmesugustele kontrollmehhanismidele.

Seega, eeltoodud vastandus võimu ja vaimu vahel ei ole sugugi kerge valik halva (mõistetuna võimu tunnusenä) ja hea (mõistetuna vaimu tunnusenä) vahel. Siin tulekski esmalt tähele panna, et kui Foucault räägib võimust, siis ta räägib ennekõike võimusuhtest. Suhe saab aga olla kahe elemendi vahel, mis teineteist vastastikku mõjutavad. Ühiskonnas elamine tähendab igal juhul elamist niisugusel viisil, et oma tegevusega (tegevuste ilmnemiste spekter on mõistetud avarana: tavalisest verbaalsest kommunikatsioonist kuni muusikani) oleks võimalik toimida teiste tegevustele (Foucault 2011: 303). See eeldab, et *teist* (seda, kelle üle võimu teostatakse) lõpuni tunnustatakse ja sallitakse kui tegutsevat subjekti; ja et võimusuhte ees avaneks terve võimalike vastuste, reaktsioonide, tagajärgede ja väljamõeldiste väli (samas, 298). Eelnimetatud võim pole mingi suhe, vaid paljas ühe poole vägivald teise suhtes. Siin võim ei kehtestu subjekti üle tegevuste valikuid suunava suhtena (nagu võimusuhte korral), vaid vahetult kehale rakenduva represseeriva sundusena. Võimusuhted ilmnevad seega ennekõike riigikorraldustes, mida meil tavatsetakse nimetada demokraatlikeks. Kuigi tuleb osutada, et ka totalitaarrežiimide puhul pole olemas suletud totaliseeritud diskursusi, ka seal esinevad omad võimusuhted ja omad võitlused, mida üksnes totaalse tsensuuri tingimustes õnnestub avalikus tekstiringluses homogeensetena esitada.

Deemose poolt valitsetud saamine on esmapilgul vastuolu definitsioonis: kui kõrgema võimu kandja on rahvas, siis rahvahulka kuulumine peaks ideaalis võimu võimutsemise taandama ja võimuküsimus lahene-ma. Nüüdisaegsetes ühiskondades on tegemist esindusdemokraatiaga, kus kõikvõimalikud riiklikud institutsionaalsed praktikad viiakse läbi esindusprotseduuri kaudu. Reformid teostuvad alati läbi esindamise, mistõttu on siin varjul *meie* sulandumise võimalus *mina* tahteks. Kuid nagu ütleb prantsuse keeleteadlane Émile Benveniste, on *meie* hoopis erilist tüüpi ühisus, mis tugineb liikmete mitteekvivalentsusele: *meie* ei koosne erinevate *minade* mehhaanilisest liitmisest, vaid *meies* on alati domineeriv *mina* kui lausumise subjekt ja see *mina* alles loob selle *meie* (Benveniste 2002: 268–269). Sest meie ei räägi, vaid meie eest räägib

alati kellegi mina. Benveniste'i jaoks oli just keel see ainumas paik, mis pakub kommunikatsioonis vahendeid subjekti ilmnemiseks (Benveniste 223–227). Siit alguse saanud diskursuseuuringute traditsioon (mõjutanud oluliselt ka Foucault' mõtlemist) on keskendunud just nende lingvistiliste eristuste analüüsimisele, mis toodavad ühiskondlikke suhteid, sealhulgas võimussuhteid. Rahvas ei räägi, vaid rahva eest räägib keegi. Seetõttu peab Foucault oluliseks rõhutada, et üksnes siis, kui inimesed hakkavad tegutsema ja rääkima iseenda nimel, ei vastanda nad ühte esindamist teisele, ei taha esindada rahvast, ei vastanda uut esindamist võimu väärle esindamisele, – sel juhul on võimalik subjekti emantsipatsioon tänapäeva ühiskonnas (Foucault 2011: 181, 183).

Selle äratundmisega tõusis Foucault' jaoks üha enam esile võimusuhte autonoomsuse probleem. Kuna inimesubjekt on asetatud tootmishetkele ja tähistussuhtesse (ja see on ju selge, kuna tootmissuhte kaudu taastoodetakse kas või kõige elementaarsemal tasandil tootjat, ehk siis inimest ennast ja needsamad inimesed on omavahel sotsiaalses läbikäimises elavad olendid), siis on ta asetatud ka võimusuhtesse. Kui esimeste jaoks olid uurimisvahendid olemas – tootmissuhteid uurib majandusteadus, tähistuspraktikaid lingvistika ja semiootika (samas, 278), siis võimuprobleemi teoreetiline mõtestamine tugines 1970ndatel – 1980ndatel peamiselt õiguslikel (mis legitimeerib võimu) ja institutsionaalsetel (mis on riik) mudelitel põhinevatel mõtlemisviisidel. Veel nähti võimu ja poliitika suhet peamiselt majandusliku konkurentsi terminites kui *poliitike võitlust valijate häälte pärast võimu saavutamise eesmärgil* (Schumpeter) või seostati poliitikat mingite *avalike eetiliste normide poolt reguleeritud interaktsiooniga* (Habermas). See aga tähendas ja tähendab poliitikaanalüüside *mainstream'i* tasandil paljuskki veel tänagi, et võimu kontseptualiseeritakse niisugustes teoreetilistes raamistikutes ontoloogilises plaanis kui asja. Asjadele on eripärane, et vähemalt põhimõtteliselt nad „jaotuvad” ühel või teisel viisil, nad on distributeeritavad ehk siis teisisõnu: võib rääkida asjade „omamisest” või „mitteomamisest” – ja on võimalik tõmmata selget piiri nende üksuste vahele, kellel/millel on vastavaid asju ja nende vahele, kellel/millel *ei ole* (samas, 198).

Eelnimetatud lähenemised jätaavad aga vastamata peamisele küsimusele: kuidas võimusuhe kehtestub? Foucault'le pakub ennekõike huvi, kuidas võim toimib ja kehtestub suhtena. Ei ole olemas niisugust asja nagu võim üleüldse, ei ole võimu, mis eksisteeriks globaalselt, ühe massiivina või hajutatud olekus, koondunult või jagunenult, võimusuhe eksisteerib üksnes niivõrd, kuivõrd ühed seda teiste peal teostavad, ainult niivõrd, kuivõrd see avaldub teos (samas, 297). Ehk veel täpsemalt määratleb võimusuhte asjaolu, et selle toimelaad ei mõju vahetult ja otseselt inimestele, vaid nende tegevusele: olgu võimalikele või tegelikele, tulevastele või praegustele (samas, 298). Vägivallasuhe

mõjutab keha või asju: see sunnib, painutab, purustab, hävitab või lõikab ära kõik võimalused; selle vastaspooluseks saab olla üksnes passiivsus (samas, 298).

Ühes oma viimaseks jäänud essees „Subjekt ja võim” ei püstita Foucault nüüdisaja peamise poliitilise, eetilise, sotsiaalse ja filosoofilise probleemina mitte võimalust, kuidas vabastada indiviid riigist ja selle institutsioonidest. Pigem tahab Foucault eksplitseerida, kuidas vabastada iseend nii riigist kui ka seda tüüpi individualiseerimisest, mis on koos riigiga meile mitme sajandi jooksul peale surutud (samas, 291). Uued subjektiivsuse vormid pole enam universaalsed, vaid individualised ja hajutatud. Neid võitlusi ei peeta enam universaliseerimisprotsesside (näiteks terve töölisklassi vabastamine kapitalistide ekspluateerimise alt) nimel, vaid vastupidi, individuaalsusprotsesside nimel. Peavaenlase asemel on tulnud lähivaenlane, kuna võitlused on ja peaksid olema suunatud inimesele endale kõige lähemal asuvate võimuinstantside suunas (samas, 283). Nende sihiks on võimuavaldumised kui niisugused, seega ennekõike mitte valitsuste, vaid teadmiste, pädevuste ja kvalifikatsiooni privilegeeritud staatuse vastu. Jõuvahekorrad on immanentsed igale valdkonnale, milles nad toimivad, ning need võimusuhted leiavad üksnes oma üldise ülesehituse või institutsioonilise kristalliseerumise riigiaparaadis, seaduste kehtestamises või ka sotsiaalses hegemonias (Foucault 2005a: 101–102).

Lõpetuseks võiks lõõpivalt pärida, kuidas fukooliku võimukäsitluse valguses paistab äraleierdatud vastandus ülikoolilinnast Tartust, mis seisvat vaimukantsina vastu Tallinna võimutsentrumile. Võib-olla tuleks poliitikaanalüüside teravik ümber suunata ja uurida, kuidas traditsiooniliselt sõltumatu tõe instantsina mõeldud ülikool ja kõrgharidus tervikuna toodab paratamatult ka võimusuhteid. Sest nagu Foucault tabavalt „Diskursuse korras” märgib: „tõene diskursus ei saa oma universaalsusele pretendeeriva kehtivusnõude tõttu tunnistada subjektiivset tõetahet, mis teda läbib; tõetahe omakorda on selline, et tõde, mida ta taotleb (võimusuhte kehtestamist), varjab ta vältimatult meie eest” (Foucault 2005b: 17–18).

Kirjandus

- Benveniste, Émil 1971. *Subjectivity in language. Problems in general linguistics*. Florida: Miami University Press.
- 2002. *Общая лингвистика*. Москва: YPCC.
- Foucault, Michel 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and other Writings, 1972–1977*. New York: Pantheon.
- 2005a. *Seksuaalsuse ajalugu I*. Tallinn: Varrak.
- 2005b. *Diskursuse kord*. Tallinn: Varrak.

— 2011. *Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak.

Tamm, Marek 2011. Teadmine, võim, subjekt: Michel Foucault' töö ajalugu. — Foucault, M. *Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitust ja kirjutatust*. Tallinn: Varrak, 393–428.